БЕЛЕЖКАТА КАТО МАРГИНАЛЕН ТЕКСТ В СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА КНИЖНИНА

Десислава Иванова

Изследователската практика в медиевистиката показва, че маргиналните текстове имат голямо значение за проучването на историята и авторството на средновековните книги. Бележките като такива текстове са често споменавани в научната литература, но за съжаление тяхната терминологична употреба в голяма степен не е уточнена, откъдето идват редица трудности и объркванията.

В настоящото изложение терминът бележка се отнася към *онези маргинални текстове, които нямат съдържателна връзка с текста на ръкописа и които не носят информация за историята на създаване на същия този основен текст.* Друг важен маркер за диференциране на бележките е авторството - те обикновено са дело на по-късни книжовници (а не на авторите на текста на ръкописа, в който се намират) или, най-общо казано, на реципиенти (ползватели на книгата). По своето съдържание те са автографи и отбелязват някакъв значим за съответния субект факт. Структурата на бележките позволява да бъдат откроени някои теми и елементи, които представят спецификата на този вид маргинални текстове. Те (по съдържание и фреквентност) могат да бъдат класифицирани по следния начин:

1. Дарение. Текстовете на по-голямата част от бележките дават сведения за даряването на книгата на манастир или храм. Освен това има и случаи, които свидетелстват и за дарения във вид на имоти, пари, селскостопански продукти и т. н., както се вижда от следния пример:

Азъ смѣрени єпископъ положскы богохранимаго мѣста Хтєтова уписахъ себє въ свіатоую проскомидїю и въ съборни поменикъ и потом въспомѣну нѣкоє мылосрдїє сътворити своєи души. и приложити частному монастиру свьтѣи и жївоначелнои троици доходькь ѿ годиціа по два товара вина и по товарь пшенице и пакы по моєи съмрти цогодѣ єстъ моє коуплєно нивїє и лозїа оу Лѣшькь приложихъ сему вишереченому монастиру свѧтѣи Троици наꙁиваємои Роусинскои въ области приꙁрѣнскои и тко ки тои потвьрити да єст проклетъ. ...[1]

В повечето случаи от текстовете става ясно, че книгата, в която се намира бележката, е била дарена на манастир. Тази тема съдържа следните разновидности:

[1] ***Й.Иванов***. Български старини из Македония. София, 1970, с. 90-91. Част от бележката.

- име на дарител. Обикновено името на дарителя съвпада с името на автора на бележката:

† ѿ ро[ж]ство хв̃о. лѣ[т] а̃ х̃ к̃. (1620) въ лѣ[т] тєкȣ[щє] ѿ сътворєнїи свѣта. сьїрєчъ ѿ Ѧдама. до сєго дн̃ѣ лѣ[т] з̃ р̃ л̃. (7130=1622) м[с]ца їю[н] д̃ днъ. сє азъ ра[в] бж̃їи Лео[н]тїє а[р]хїма[н]дри[т] Прилєпскы. дадо[х] и дарѡ[в]хъ сїю книгȣ гл̃ємаа, ѱалти[р] тлъкѡванїє ... [2]

В други случаи името на дарителя е написано от друга ръка и присъствието му в текста е свързано с желанието на автора на бележката то да остане в пространството на книгата, което се мисли като сакрално. Т. е. дарителят извършва едно праведно дело и името му трябва да остане и да се благославя:

Сїє євангєлїє дадє дȣховникь Ѳєодосїє отъ града Дрьстора монастирȣ Хиландарȣ и рєчє да стои оу клисарници. и помѣнитє грєшнаго попа Исаиїю принесшаго сїє євангєлїє.[3]

- обосноваване на дарението. Тази разновидност има общи черти с елемента на приписката **мотиви за написване**[4]. Даряването на книгата (както и написването ѝ) е свързано с желанието на дарителя греховете му да бъдат опростени, т. е. той е със съзнанието, че извършва едно богоугодно дело. Тази мотивировка е засвидетелствана особено ясно в случаите, когато дарителят, освен името си, споменава и имената на свои близки, за спасението на които е направено дарението:

† Сїа книга гл̃ємы с̃ты тєтроєв̃гль коупи жоупань Нѣгоє велики бань Кралєвски. и жоупаница єго Ѧнкаа. и приложиш ю въ хра[м] ст̃аго архїєрєа и чю[д]ворца щ̃а нашєго Николає. въ село Коиани. ꙗко[ж] да работи[д]. за тѣ[х] д̃ше. и за д̃ше родитєлє, их и чєдо[м] их въ с̃ты хра[м]...[5]

- предназначение на дарението. Текстовете дават сведения за кой манастир или храм е направено дарението. Оттук може да бъде извлечена ценна историческа информация за миграциите на дадена книга.

Сїє є̃нгєлїє принесє wтцъ Ѳеѳанасїѥ из Видина града и дадє єгѡ ѕ wпцьство кїновїи да слȣжитъ свєтомȣ монастїрȣ Хїландарȣ. ...[6]

2. История на книгата. Тази тема е свързана с горната и дава информация за мястото, където е била книгата преди пренасянето ѝ в съответния манастир:

---

[2] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 249. Част от бележката.
[3] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 267.
[4] Вж. ***Д. Иванова***. Елементи на приписката (под печат).
[5] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 243. Част от бележката.
[6] ***Й. Иванов.*** Български старини из Македония, с. 269. Част от бележката.

Да сѣ ꙁнае како приложи Пѣтко Пепеларъ ѿ Рътакъ ѿ Павлѣшеньци сиѣ ѥѵ҃глиѣ ѿ Романовѣ келиѣ. и wбрѣтѣ га ва тѹръскеи рѹцѣ и ѿкѹпи га ꙁа҃. т҃ н҃ (1350**)., и приложи га ва град Кратово ва съборъною црьковь wца наше(го) арьхиѥреıах христова Николи. ...**[7]

Понякога в един ръкопис могат да бъдат открити повече бележки с такова съдържание, като всяка взета отделно дава информация за мястото, където е била книгата в съответната година. По този начин се е получила една своеобразна хроника, проследяваща миграциите на ръкописа. Такива бележки публикува и проф. Й. Иванов, като отбелязва, че интересът към тях е породен именно от сведенията, които дават за *„странстванията“* (по определението на изследователя) на книгата в хронологичен ред и в ръцете на различни писачи:

Писа сѣ сїа книга при д҃ховника Варлаама ермwнаха. Вѣчна мѹ паметь. - Вь лето г҃нє҃ а҃ ѱ҃ н҃ (1550) **по прѣставлениє игѹмена Варлаама ермwнаха. - Си минеи вь подкрили Сѹхїє горы монастиръ стаго вѣликом҃ника Георгїа ... до село Волковым Горнаго Полога.**[8]

След тази бележка Й. Иванов отбелязва: *„За по-нататъшната съдба на ръкописа четем следните бележки от 1733, 1804, 1825 г.“*[9]. Така подредени по години, всеки от текстовете представя част от историята на ръкописа, т. е. създава се впечатлението за една осъзната тенденциозност от страна на пишещите, свързана с желанието да бъдат увековечени, да се знаят местата, където е била книгата и по този начин нейната история да бъде допълнена и описана изцяло.

3. Сведение за купуването на книгата. Този елемент съдържа информация за:

- името на купувача и притежателя на книгата. В повечето от случаите името на купувача съвпада с името на дарителя на книгата, което е разбираемо и обяснимо от факта, че целта на покупката е била именно дарение:

† Сїю книгѹ пен^икоста҃ р҃ кѹпих аꙁъ смѣренїи Василїє митрw҃п҃лї҃т҃ и приложих его монастирѹ смѹрїком҃ѹ храмѹ въꙁнѣ҃нїа Г҃а Б҃а и с҃пса наш҃є҃ о҃ І҃ѵ҃ Х҃а. ...[10]

- цена на книгата. Като се има предвид скъпо струващия материал и подвързия, би могло да се направи и предположението за високата цена на книгата. Освен парични стойности в някои бележки присъства и цена в натура:

---

[7] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.154.
[8] ***Й. Иванов.*** Български старини из Македония, с.93.
[9] ***Й. Иванов.*** Български старини из Македония, с.93.
[10] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 246. Част от бележката.

† Сию кнїгѹ. пендикосᵀрь кѹпи прѣзвитєрь Стоико вь лоᵀ. ѕ. тисѹшнє и ρ̄и. к. д (7124=1615) за триста и 4 ⌐ ⌐ аспри. и за страну жїто мєᶜць сєкврια. дї дн̄ь ⌐ ⌐ ⌐ [11]

Обикновено цената все пак е в парични знаци:

Сиѧ книжица прилика и оукрашєнїє и аџє кто ю прочєтєтъ приємлєтъ полѕи дѹши своєи, кѹпихъ ıа грѣшнїи во їеромонастѣхъ Данїлъ проигѹманъ ѿ Габрово за єдинаидесѧтъ пари. 178 сєктєбра 2. дєн. [12]

- име на продавача на книгата. Споменаването на името на продавача се среща спорадично в текстовете на бележките. Обикновено собственикът изписва името си в книгата преди тя да бъде продадена. Чрез оставените по страниците на книгата имена на собственици и купувачи се попълва нейната история, нейните „странствания“.

† Макарїє. єпископᵂ Кратовѹ. и Щипѹ, въ лᵀѣ. ѕ ρ к ї и• (7128 =1620) мᶜца марта. ⌐к д̄нь. да сє ѕна како продадоˣ сию кнї... кѵ̈ᵖь Гєωргїю. за оӯ аᶜ. ѹ Древеньско лозьє за. харачь ⌐ѕ и ⌐д (69)[13] .

4. Сведение за направена подвързия или за преподвързването на книгата. В известното си изследване М. Стояновˈ[14], използвайки само термина приписки, отбелязва, че единствените сведения за книговезството в България са запазени в маргиналиите. Все пак може да се каже, че сведенията за направена подвързия са по-типични за бележките. В приписките тази тема се среща по-рядко и не е основна. Докато текстовете на повечето бележки я съдържат като единствена, т. е. мотивировката за написването на бележката е да се дадат сведения за подвързването или за преподвързването, обновяването на книгата - за самата подвързия, за името на подвързвача, за датата на подвързване, дори в някои случаи и цената на подвързията, както е и в следващия пример:

† Прѣповѣда сє сїıа дшѹспᶜана кнїга въ лѣᵀ ⌐ѕ ρ̄о д (7179= 1671). въ монастирь Лѣсно(в)стѣмь ѿ богохранїмо мѣсто градъ Кратово прѣзвитерѹ Їωованнѹ: † И плати за повѣдїю Бошко златарьω. ⌐кє :⌐ † И ρѹкwдѣлїсаˣ азъ грѣшнїи рабь бжїи ѳодорь: монаˣ старьць ѿ мєстє нарїцаємаго Пиротскаго каᴬлька: нахиıа Лькьнїца таˣ таˣ. wхь wˣ

[11] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.167.
[12] ***Й. Иванов.*** Български старини из Македония, с. 270.
[13] ***Й. Иванов.*** Български старини из Македония, с. 92.
[14] ***М. Стоянов.*** Приписки в българските ръкописни книги.-В:Букви и книги. София,1978, с. 62.

мнѣ како нє моґоˣ искоуситїи пїсанїє. оуви мнє грѣшьномо что сътвороу докле ги (= господи) ѕабоудєши мє: – [15]

Както се вижда от посочените текстове, подвързвачът на книгата е и автор на бележката. Също така мотивировката за подвързването или за заплащането за подвързията е изведена в текста - както дарителят, така и подвързвачът имат ясното съзнание, че извършват едно праведно дело. Целта е опрощаването на човешките грехове и постигане на душевно спокойствие. Налага се изводът, че в генезиса на бележките като маргинални текстове са заложени идеята за изкуплението и идеята за съприкосновяването с божественото чрез сакралното пространство на книгата, която съдържа божието слово.

5. Име на поклонник или читател. Темата дава сведения за имената на посетилите манастира и годината на посещението им. Обикновено формулата, която се среща при наличието на такъв елемент в бележките, е "**Да сє ѕнає...**". Тези бележки са определени от Н. Георгиев като *паметни*[16]. С такава формула започват и бележки, съобщаващи за хората, които са ползвали книгата или читателите , например:

Да сє ѕнає кога чєтаˣ оу таıа книга гл҃ема Маргаритъ, азъ грѣшни єродїıаконъ, Сл҃ивѣстрєıа: въ лѣто ѕ҃ с҃ л г (1725**)** [17].

По-многобройни са бележките, които дават сведения за посетилите манастира и за времето на посещението им. Явно това е обичайна практика. Вписването на име по страниците на дадена книга би могло да се схване и като ритуален акт, осмислящ книгата като медиатор между човека и Бога. По този начин писачът става част от сакралното пространство на Божието Слово.

Смирєнїє мое азъ грѣшнї прѣѕвитеръ; окаıанї ... ѿ врана да сє ѕнаєтъ кадъ придохъ въ монастиръ ѹ с҃т҃аго ѡца Прохора пѹстина и сжитєла радѹи сє горо Коѕıачьска ѡ Г҃и въ лєто ѕ с є (7205=1697**)** [18].

По страниците на книгите се четат и само отделни имена, без да друг текст към тях. Вероятно това са имена на поклонници и/или читатели на книгите. Тези маргиналии са класифицирани от В. Панайотов като *„номинативни"* според информацията, която съдържат[19]. Например:

---

[15] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 169.

[16] ***Н. Георгиев.*** Писахме не само за да се знае. - В: Поетика и литературна история. София, 1990, с.68-86.

[17] РМ - 3/ 8- сб. Маргарит,XVI в., л. 441 б (последен).

[18] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.138.

[19] ***В. Панайотов.*** Кратките текстове в старобългарската книжнина. - В: Филологически, исторически и богословски науки, т. XIV, 1997, с. 8.

попъ Манoилъ[20]

В някои случаи заедно с името на поклонника или читателя на книгата, който е и автор на бележката, както вече стана ясно, са записани и други данни, като например откъде е или какъв е по професия:

Селѡ Робовцѣ пи҃с Нїкола. [21]

Ботю пи҃сл граматикъ. [22]

6. Битови (икономически) отношения. На свободните страници или по полетата на книгите са изписани различни сметки, заеми, дългове или съобщения за цени на продукти. От съвременно гледище едва ли е логично и уместно записки от този род да се намират в книги със съдържание от съвсем друг характер. Но едва ли би могло да се говори и за някаква случайност при тяхното ситуиране в пространството на книгата или за небрежно отношение към книгата от страна на автора на бележката, тъй като тези „икономически“ бележки са често срещани.

По-логично обяснение може да се даде ако се има предвид отношението на средновековния човек към книгата, за което на няколко места вече се спомена. Присъствието на изброените бележки в сакралното пространство на книгата е ритуално, то е като обещание за безпрекословното осъществяване на записаното, т. е. сам Бог е свидетел за взетия заем или за дълга, който ще бъде върнат. Ето един текст, чието съдържание се изчерпва само с наличието на този елемент:

Да сѣ знае щѡ самъ далъ на вера за ракїѧ оу Лесново оу Маркотѣ (к҃д) пари за шпинци и оу Атанаса дї пари оу Паѵна҃д пари ѵ Стоилкотѣ҃а пара оу Йѡвана гърьчира (҃а) пара ѵ Стамена҃а пара ѵ Цвѣтана Стамболиевика҃д пари ѵ Златана҃в пари ѵ Маринкотѣ҃в пари ѵ Кр҃стътѣ ї пари ѵ дедо Галаба҃г пари ракиѧ ѵ попъ Андреѧ (ї) пари. Месеца иѵлиѧ и҃ї денъ ѧ ѱ п ѕ (1787**).** [23]

7. Помен. Известно е каква е функцията на помениците. Те съдържат списък от имена, които се упоменават при богослужение. Вероятно този елемент е заимстван от тези списъци. Свързан е с желанието на поклонници или дарители имената на близките им да станат част от богослужебното тайнство. Освен това в помениците са изписани имена на владетели, на кмитори, т. е. имена на хора с авторитет. Смисълът на изписването на имената за помен по страниците на ръкописите може да се открие и в такава връзка, т. е. някакъв вид приобщаване.

---

[20] Откъс N 24.4.7 - В: Пергаменные рукописи БАН СССР. Ленинград, 1976, с.18

[21] ***Хр. Кодов***. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, с. 57.

[22] ***Хр. Кодов***. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН. София, 1969, с. 35.

[23] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.168.

Помени Г҃и рабоу свою Евгенїю, и поко ю. идеже присѣщаетъ .. свѣтъ лица твоего...

Да помѣнетъ Г҃ь Б҃ь рабь свои[x]. Ивwтє Добрева с҃на подроуга ємоу Єеславоу.... [24]

8. Историческо събитие. Внимание заслужава фактът, че голям брой от бележките носят ценна историческа информация. Този елемент присъства и в много от текстовете на приписките. Затова е необходимо да се направи едно важно уточнение - историческият факт не е елемент, от чието присъствие зависи и присъствието на приписката в даден ръкопис, т. е. не е определящ, задължителен елемент. Отсъствието му в една голяма част от приписките не променя тяхната жанрова специфика и функцията им. Докато при бележките се наблюдава по-особено положение. Историческото събитие само по себе си е мотив за написването на бележката, дори в по-голямата част от случаите това е единственият елемент на бележката. Тези особености са важни различия между приписките и бележките, съдържащи общия елемент **историческо събитие**. Ето пример за бележка, съобщаваща исторически факт:

Да се знає кога ѹзѣ҇ѧ нѣмци Бѹдимь. вь лѣто 7113 (=1605). **Вь второ лето бись гладь великь зѣло и въселенон. м҃ wки за о҃у. Вь то врѣмє бєшє єгумень Исаиа на с҃ти Павль. Записахь многогрѣшень попь Илиа ѿ Пловдивь. Вь то врѣмє оусили се оу С҃ту гору воивода калугерь, сбра м҃ момьци и биешє калугере и глобеше ... сечеше и wбеси калугере отъ Ксиропотамь монастирь.** [25]

9**. Приемане на монашески сан.** Темата обозначава събитие, което е значимо и паметно в живота на отделния субект, придава личен, субективен характер на бележката.

Приемането на монашество е свързано с желанието за пълно отдаване на Бога и спасяване на душата, свидетелство е за дълбока вяра. Това е събитие, което слага началото на нов, различен от досегашния живот. Затова и е вписано в страниците на ръкописите, в повечето случаи от ръката на този, който се е замонашил:

† Да се знає кога доидохъ на Свѣта гора въ лѣто 1793 **м҆ца октомврїа а҃ дн҃ь покалѹгерих сѧ в лѣто** 1795 **м҆ца септемрїа з҃ї день.** [26]

10. Получаване на висока монашеска длъжност. Очевидно е, че присъствието на бележките по страниците на ръкописите е мотивирано в повечето случаи от самосъзнанието на пишещия, че отбелязва едно значимо не само за самия него, но и за съвременността (а и за историята) събитие. Такива са и основанията за присъствието на темата

[24] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.161.
[25] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 277.
[26] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 259.

получаване на висока монашеска длъжност в текстовете на бележките. Следващият текст е интересен с това, че получилият сан е и автор на бележката:

† Сиа книга. монастира. Изѹграфа. ст҃аго. великомѹченика. Х҃ва. Гєѡ҃гиа. смерени єгѹмє҃н Паисеи. иеромонах. да сє ꙁна когда ста҃х єгѹмє҃н. семѹ монастирѹ. вишеречен҃номѹ азъ Паисеи въ лѣто ҃ꙁ. р. ҃м. ꙁ (7147=1638). м҃ца. априлиа к. г. д҃нь. [27]

11. Смърт. Известията за смърт по страниците на ръкописите не са малобройни. В текстовете на приписките почти не се среща този елемент. Естествено има и изключения - например в приписката към превода на „Четири слова против арианите“ от Атанасий Александрийски - оттук е известна точната дата на смъртта на княз Борис.

Темата обаче е по-специфична за бележките. Обикновено текстовете съобщават за смъртта на известни личности - на владетели, на хора с висок монашески сан или на дарители. Другата особеност е, че тези възпоменателни бележки се отнасят и са за хора, чийто живот е свързан с манастира, където се намира ръкописа. От тук може да се направи извода, че са написани от ръката на монах от същия манастир, а не от поклонник или друг, случаен човек. Ето например една бележка за смъртта на архиепископ Прохор:

† въ лѣто ҃ꙁ҃н҃и (7058=1550) **ѹмрѣ архиепископѹ҃пь, кѷ҃ѡ, Про҃хръ, по єго прѣставлениє бы҃с митрополитъ Рашкы Симеонъ, аръхиепископѹ҃м. по҃л лѣта, нѣ съмрътию, нъ неволни҃м ѡставлениемъ.** [28]

12. Астрономическо или природно явление. Появата на бележки с такова съдържание е свидетелство за степента на заинтересованост и на познанието на средновековния човек. Със своята необичайност астрономическите и природните явления са привличали вниманието (както и днес го привличат) и тяхното отбелязване не е учудващо. Като съобщава точната дата на случилото се събитие, авторът е с ясното съзнание на свидетел, на негов очевидец, който го запазва за бъдещето:

да сє ꙁнаи нѣкоє врѣмє истєкла ѕвѣ҃да ѡпашата вь лъто ҃ахп: [29]

въ лѣ҃т ҃ѕ ц м а (6941=1433). **крж҃г слц҃ѹ к҃є . лѹ҃и ҃ѕ . основа҃н ѳ . инди҃к аї . м҃ца їѹн҃ ꙁї ... вы҃с погывѣ҃л сл҃нцѹ.** [30]

1795 **гѡ года м҃ца февръаріи** 22 **д ... великїнѡ пѫстъ първѹю неделю бысть трѹсь многочастныи, и страшныи и паки бысть трѹсь тогождє поста и. лѣтѡ вторыѫ сє҃мицы в сѹботѹ в ноцїи пятыи часъ.** [31]

---

[27] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 250.
[28] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 45
[29] ***Ю. Трифонов***. Приписки и бележки с летописен характер, с.774.
[30] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 239.

13. Стопанско бедствие. Тази тема, както и горната, са характерни за бележката и в най-голяма степен отговарят на поставената в началото на изложението дефиниция, т. е. дават информация, която не е свързана с ръкописа, където се намират.

Обикновено авторът на бележката съобщава за лоша стопанска година, за глад и за причинителите на бедствието - земетресения, тежки зими, поява на вредители по реколтата и пр. За да се илюстрира действителната беда, в текстовете присъстват и паричните стойности на някои жизненонеобходими продукти, които вероятно са с по-висока цена поради слабата реколта.

Посоченият по-долу пример дава сведения за нашествието на мишки и змии. В текста на бележката присъства формулата „**Да се знае**“, която, както вече беше отбелязано, акцентира върху факта, че записаното е от особена важност за пишещия:

† Сїе бжⷭтвовно є҆гл҃їе попа Доуна҃ово. ѿ сѣло Дедн҃о. Да се знае цїо бѣше зло мошне. бѹчоукь. жити. петь стоти аспри. бѣше зло за чоудо голѣмо. едно ягнѣ. за три гроша, wка соль петь пари. wка вино .д҃. пари. ока ракиа .ї. пари. та се іави брашно ѿ земи. та се чини берикетъ. мошне. wка лепь. за една аспра wка вино за аспра. та пакь се іавиха глѹхци (= мишки) много и змии. та бѣше страхониа. за чоудо не можеше човекъ да спиє ноћє. в лето ҃з҃ с҃ м҃ д҃ (7249=1741)[32].

Следващата бележка е описание на нашествие от скакалци и нанесените от тях щети. Неслучайно тук присъства и името на турския владетел, който пишещият е определил като безбожник. Природното бедствие, което ще донесе глад, е видяно от автора на бележката като небесен знак срещу царуването на султана:

҃з҃ с҃ д҃ ї (7219=1711) ѿ създанїе мїра въ то врѣме царт҃вѹющїї бѣше велїкаго амїра безбожнаго сїна пагѹбнаго сѹлтанъ Ахмедъ и подвїже бранъ на М҃сковъ. То врѣм прїдоше ѿ въсдочнїе странї ськачкї множство когда летахѹ велїкї се гледахѹ іакоже некої птїце и сънчнѹю зарѹ закриваxѹ іакоже wблакъ м҃ца авгѹста д҃ дн҃ъ петкъ и много ѿ нї фатасмо и їмаxѹ ѿ четїрї ката крїла на колїко чатїсмо писано бѣше на лево крїло дн҃ъ цр҃твѹїющїї ї дрѹгї слова прїлїчехѹ како елїнска ї жїдовска не є лжа него истина а немаше съвакомѹ пїсано и по много места жїта изеде гѹ. [33]

---

[31] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 259.
[32] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.174.
[33] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.168.

14. Инвентаризация. Това са бележки за имущества, предимно на манастири. Дават сведения за наличните предмети. Интересни са с това, че представят названия, които в някои случаи са остарели и са заменени с други. Този елемент например е основен в бележката на патриарх Арсений от 1686 г., който, посещавайки отново Осоговския манастир, се натъква на безпорядък и прави списък на вещите в църквата, които са действително ценни и скъпи:

... **Пакъ сє състронише и изнесѡше цркѡвнїє ѹтвари прєд смѣрєнїє ми и обрєтє сє кандил срєбрних. мз (47). злаћи срєбрних. к (20). чаш. з (7). дискоса. а (1) нафорник. а. чаша вєлика с поклопом. и єдна чаша рїєћа Чрьноєвића. в(2). потира и єдан вєлик дрєвни. в (2) кѵвота. з (7) ρѡменце и єдна вєлика. в (2) тиквице. в (2). ρѵчкє. (2). кандилнице. д (4). єванћєлїѧ .м.и.з (47) крьстова. єдна панаћѵ̈а. .ρ.д (109). кашичица. .в (2). звєздице. и двє цιакє. сиа вышєписана всa ѿ срєбра ...**[34]

14. Послание. Присъствието на тази тема доближава бележките до епистоларния жанр. Ето пример за такъв вид бележка:

† Да сє знає кога пратихмє. тиа пролози по дѵ̈ховника. Митрофана: в л҃т҃о .з. ρ п. и (7188=1680). и ти дѵ̈ховниче Ѳтимиє. цιо сє моли҃с за тиа книги та хи пратихмє по дѵ̈ховника Митрофана. нєка работа паки да знаєшъ. да хи прєпишєтє. цιо ѡтидє. харачъ а ти пиши та ни прати. ниє цιємє плати така да знаєтє по҃м поповъ. єрє҃и. Ѳтако. Радъ. Калина єрє҃г. Илиа Михаилъ. Бока. Влчо Дѡда Цвєтко Влкана Рада Раћа Ѳтана Калина Дмитра. Нєхра Герго Вѵ̈кна прєпишитє тиа. имена и поменєтє. и васъ Б҃ъ да помене и помилѵ̈є. [35]

От текста става ясно, че бележката се намира в ръконис, който е изпратен на точно определено място, по поръчка. Написано е името на получателя и самата бележка е персонално обръщение към него. За евентуална кореспонденция говори и следният цитат от бележката: „... **а ти пиши та ни прати....**“. Съдържанието на бележката предава информация, интересуваща и засягаща точно определен реципиент и търси информация от същото лице, т. е. текстът наподобява стила на писмото. Затова и елементът е определен като **послание.**

15. Строеж или обновление на църкви и манастири. Тази тема също е обща за приписката и за бележката. Докато приписката съобщава за постряването или обновяването на църква или манастир във връзка с предназначението на книгата, то бележката дава инфрмация за

[34] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.149.
[35] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 255.

събитието само по себе си. Затова и текстът ú се изчерпва единствено с тази тема:

Исаїа ирмонаˣ лесновц (ѕ) с̄ л̄ ѕ изволенїемъ ѡц̄а и поспешенїемь сїна и сьвршенїмъ сг̄го д̄ха то лето покрї се на великѹ ц̄рквѹ кѹбе сѹ плоч(є) маїа д̄ї а средна ц̄рква кѹбе сѹ плоче ѕ̄ с̄ л̄ ѕ юнїа є̄ї днь магернїца ѕапоче се маїа к̄ѕ съ(в)рьшї се юнїа вї ѕ̄ с л̄ и (7238=1730). **Настоїнїци Исаїа ирмонаˣ .... Анастасїа.** [36]

Сведенията за построяването или обновяването на църкви и манастири са интересно свидетелство за тяхната история. Такъв смисъл има и следващият елемент.

16. Разрушаване на манастири или манастирски сгради. Негативен вариант на горната тема е темата за разрушаване на манастири и др.

Въ л̄ѣ ѕ̄ р̄ л̄ (7130=1622) **мⷱца ма. л̄ д̄нь при дике Силвестрѹ єрмонѹˣ. прєповеѕаˣ сїю книгѹ пѫтѡгл̄никъ съ своиᵐ хаᵖчѡᵐ за своѫ грѣшна д̄шѫ смѣрени Лаѕаᵖ аᵖхїмаᴴдриᵀ. на събоᵖна келиа бєше вє̂ми расипана ...** [37]

17. Болести. В бележките са засвидетелствани тежки епидемии и заразни болести, които обхващат големи ареали и са причина за смъртта на много хора. Тук се открива желанието на автора на бележката да впише и да отбележи факт от живота на по-голяма група хора. Въобще с наблюденията върху темите, които могат да се открояят при бележките, при разглеждането на тяхното съдържание, се налага изводът, че в по-голямата си част бележките отразяват важни моменти от живота на обществото, а не само на автора на текста. Писачът е свидетел и хроникьор на случващото се, съзнанието за историческо е основен мотив за писането.

Въ л̄ѣ ѕ̄ р̄ л̄ (7130=1622) **мⷱца ма. ... въ то лѣто и того мⷱца бы̑ чоума въ мона̑ти̑ Їѕѡгра̑ ѕа грѣхи наши. и мнѡѕи ѿ братїа ѡтидоша къ г̄оу бѫди и вѣчнаа пѫм̄** (sic) [38].

18. Сентенция или записана мисъл. Интересът и причините за отделянето на елемента, като самостоятелен и важен за бележката, са породени от факта, че насочва вниманието към личността на пишещия. В този случай съвсем оправдано може да се говори за субективен характер при бележките.

Някои от записаните текстове са с характер на сентенции, пословици или поговорки:

ни во рыбъı гла̑

---

[36] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.170.

[37] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.249. Част от бележката.

[38] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 249. Част от бележката.

ни во пиѫниць оумоу[39]

Гъ гръдимъ противитъ сѥ а смѣрѥнимъ даѥтъ бл҃годѣтъ•[40]

Засвидетелствани са и други бележки, изразяващи определено отношение или емоционално състояние на автора към прочетеното или направен коментар на видяно в ръкописа, каквито са следните примери:

Ѡ прѣбл҃ѣвены ча҃сы. Исидоръ мнѡ҃грѣшныи.[41]

Които ѥ писалъ тоизи конъ да мѫ ѥдѥ главата.[42]

До последната бележка е изрисуван кон и тя трябва да се осмисля като едно цяло с рисунката.

19. Начална формула. При този вид кратки текстове не се наблюдава разнообразие и вариативност по отношение на въвеждащата конструкция, както е при приписките. Типичната формула за бележките е **„ Да се знае ...“**. Нейната употреба акцентира върху информацията, която текстът представя, като подчертава значимостта ѝ за автора и експлицира желанието му написаното от неговата ръка да остане, да се помни, да премине в страниците на историята.

Да сѥ зна, кадѥ пада порта манастирска, кад сѥ землиа трѣсѥ мѣсеца ферфара дьнь .їѳ. ҃а. ф . н. ѳ 1755 [43].

Формулата **„Благоволенїѥмь оца и поспешенїѥмъ сына и совершенїѥмъ светаго доуха“**, която е характерна за приписките и при този маргинален жанр е с най-голяма честота и вариативност на употреба, е засвидетелствана в по-слаба степен и при бележките. Това е едно доказателство за влиянието на по-ранни по поява текстове (приписките) върху бележките. Тази начална формула обаче не е специфична за бележката, тъй като тя предполага повече тържественост, нехарактерна за тези текстове. Използвана в тях, ясно се вижда как тази встъпителна формула е предпоставка за промяна на характерния за бележката стил - съобщението за някакъв реален факт вече не е представено в суров, разговорен езиков вид, тя (формулата) му придава особена тържественост. По този начин, от формален аспект, бележката се доближава до приписката, което от своя страна води до констатацията, че при отграничаването и дефинирането на двата типа маргинални текстове не може да се има предвид само тяхната формална структура. Подобна характеристика би била крайно неточна.

Ето част от бележка, съдържаща началната формула, специфична за приписката:

---

[39] Синод. N 478, XI-XII в., л. 271.

[40] ***Х. Кодов***. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, с.15.

[41] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с. 256.

[42] ***Х. Кодов***. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на БАН, с. 53.

[43] ***Й. Иванов***. Български старини из Македония, с.138.

Изволенїемь wтца и поспѣшенїемь сына и съвръшенїемь свѣтаго доуха коупи сѣ сїа божьствнаа книга глаголѥми трїѡдъ пръвы комат҃ъ...[44]

Тази формула е белег за стилистична обработеност и е нетипична за бележката. Използването ѝ вероятно е преднамерено и цели да подчертае значимостта на съобщението.

20. Молитвено обръщение. Според класификацията на маргиналиите, направена от В. Панайотов[45], по този елемент бележките могат да се отнесат към т. нар. *„вокативни“* текстове - *„призоваващи божията помощ или помощта на Богородица, светците и друг авторитет...“*[46]. Това е и мотивировката за присъствието им по страниците на ръкописите. Свързано е с желанието на пишещия неговият живот да бъде покровителстван и напътстван от Бог. Вписването на молитвата в сакралното пространство на книгата е най-сигурният гарант според пишещия, че тя ще бъде чута и ще предизвика ответни действия. А това средновековно схващане вече превръща и самата бележка в ритуал.

Гѝ помозѣи раб҃ѹ своѥмѹ Иванѹ Романовицю[47]

Гѝ помїлоѹї Рѣтъка амїн [48]

21. Дата. Това е елемент, чието присъствие в бележките е обусловено от ситуативни фактори (кой, кога е отбелязал нещо в книгата). В повечето случаи текстовете са изписани за да бъде упоменато някакво събитие (историческо, социално или природно явление), впечатлило автора на бележката и целта е да бъде отбелязано както самото явление, така и времето на неговото ставане. Друг случай, при който задължително е посочена датата, е при т. нар. „*паметни*“ маргиналии, започващи с познатата вече формула „ **Да се зна**е...“.

Датата, като елемент на бележката, е винаги в комбинация с други елементи. По този начин текстовете в по-голяма част от случаите представят определен отрязък от време, подплътен с емблематично за това време събитие (от гледна точка на автора на бележката). По този начин текстовете дават представа (макар и бегла) за определен начин на мислене, за някакъв факт, който е присъствал значимо в живота на хората в определена епоха.

Ето как например датата присъства в една бележка от 1558 г., в която се съобщава за купуването и прилагането на евангелие в църква:

... **коупи сѣ и приложи сѣ• на праѕни҆к҃ сѵ̃ти ап҆с҃ла Петра и Павла• въ лѣ҆т҃ ѕ҃ѯѳ• м҆ц҃ ю҆ѳ҃а҃ а҃ дн҃ъ:** ... [49]

---

[44] ***Й Иванов***. Български старини из Македония, с.130. Част от бележката.

[45] ***В. Панайотов.*** Кратките текстове в старобългарската книжнина, с. 9.

[46]***В. Панайотов.*** Кратките текстове в старобългарската книжнина, с. 9.

[47]Синод. N 478, XI-XII в., л. 234 об.

[48] Супрасълски сборник, л. 104.

Тук към датата е отбелязан и празникът, на който е станало събитието. Т. е. сам по себе си фактът е от изключителна важност и посочената дата на неговото осъществяване е знак за значимостта му, а за тържествеността, за това, че събитието не е обикновено, делнично, свидетелства отбелязаният църковен празник - самото то (колкото и субективно да е) се вписва в празника.

Примери за другите, посочени горе случаи на изписване на датата ще бъдат представени при разглеждането на конкретния елемент, в комбинация с който е елементът **дата.** Например при елемента **историческо събитие** или **астрономическо явление** и т. н.

22. Обръщение-проклятие. Този елемент също е общ и с голяма честота на употреба при приписките и при бележките. По структура и по съдържание те са еднотипни и в двата вида маргиналии. Също така имат един и същ обект на защита (книгата) и един и същ адресат (недобросъвестния ползвател на книгата). Ето как е разположен този елемент в текстовото пространство на бележката:

Сїє єѵ҃нгелїє принесе wтцъ Аѳанасїѧ из Видина града и даде єгѡ ѹ wпцiаство кїновїи да слѹжитъ свєтомѹ монастїрѹ Хїландарѹ. И ащє кто дерзнєтъ взѧти єгѡ да мѹ не є простѡ ни в сен вѣкъ ни в бѹдѹщїи, и да бѹдєтъ сѹдимъ ꙗко свєтотатєцъ понєжє церковнѹю вєщъ похїтилъ єстъ. Прочєє довлєєтъ въ лѣто ,҃а҃. ѱ҃. о҃. є҃. 1775 [50].

По отношение на елемента **обръщение-проклятие** не се наблюдава разлика в употребата му в текстовете на бележките и на приписките. Такава идентичност е забележима и при други общи за двата маргинални текста елементи. Тази еднаквост на елементи е и една от причините за тяхното терминологично смесване по страниците на медиевистичните изследвания.

Така описаните теми и елементи на бележката представят характерните особености от гледна точка на структурирането на текста. Изводът, който може да бъде направен е, че в по-голямата част от случаите само една тема или елемент изгражда цялостния текст и това мотивира написването на бележката. Тази особеност е свързана с основната функция на бележката да съобщава факт, несвързан със съдържанието на основния текст и с неговото създаване. Т. е. бележката би могла да се възприеме като *единично съобщение за събитие*, *което е значимо за автора*. Само по себе си това събитие изчерпва съдържанието на текста на бележката и не се нуждае от допълнителен текст, тъй като мотивировката за написването на текста е свързана единствено със съобщаването за този факт. Поради тази причина не би могло да се

---

[49] ***Ю. Трифонов***. Приписки и бележки с летописен характер. - Периодическо списание на Бълг. Книж. Дружество в София, LXIII, год. XIV, 9-10, София, 1903, с.774.

[50] ***Й. Иванов.*** Български старини из Македония, с. 269.

говори за някаква устойчива структура или за обща схема на построяване на бележката. Докато при приписките се наблюдава по-голямо разнообразие и комбинации от повече елементи в даден текст. Самата жанрова специфика на приписката изисква такава структура - т.е. съобщаването на някаква информация, свързана със създаването на основния текст на книгата, предполага съчетаването на няколко елемента, например **дата на написване, име на автора, обръщения към четящите** и т. н., за да бъде тази информация достатъчно изчерпателна.

От съдържателна гледна точка при бележките (за разлика от приписките) се наблюдава многообразие и изброените по-горе теми не изчерпват всички варианти поради 0ограничеността на изходния материал. По отношение на съдържанието не може да се установи точно крайният тематичен обхват, който бележките представят, затова и определението за бележка не дава информация за конкретното съдържание на тези маргинални текстове, а обобщава, че бележката носи информация за факти, които не са свързани съдържателно с основния текст и не се отнасят до историята на неговото създаване.

Другата основна характеристика, която може да бъде изведена от преките наблюдения върху елементите на бележката е нейният необработен език. Има и изключения, но те са единични случаи и от своя страна са доказателство за влиянието на приписките върху бележките.

В заключение може да се обобщи, че при този тип маргинален текст не може да бъде изведена точно определена (макар и най-обща) структура, точно фиксирано съдържание и функции. Следователно бележката не притежава признаците, които биха я определили като **жанр**. Тя е тип текст, който се различава от останалите по мястото си в книгата (от глосите, добавките и пр.) и по съдържанието си (от приписките, секундарните глоси и добавки и пр.).